

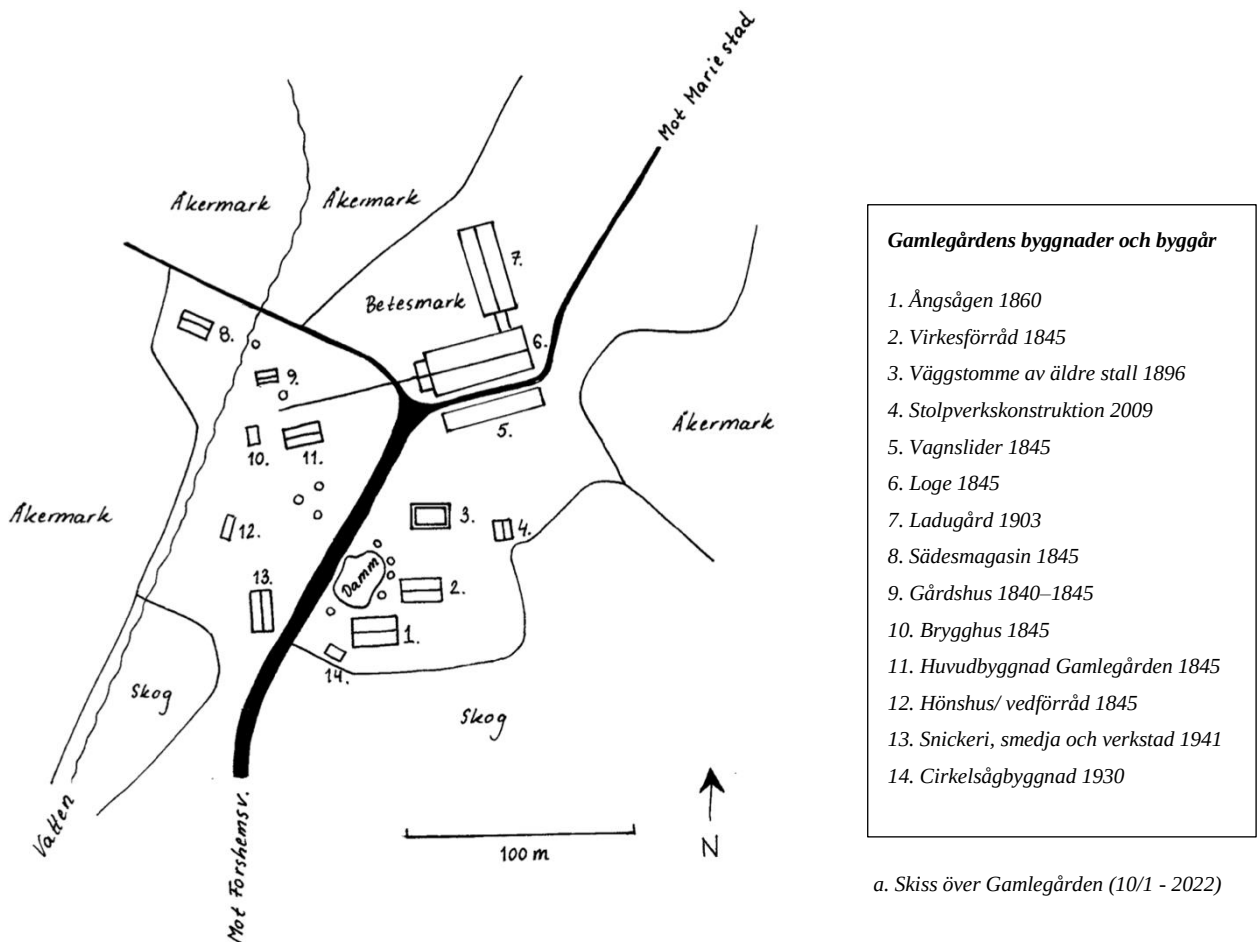

Gamlegården. Österås ångsåg/ångkvarn, virkesförrådet och dammen år 1934.

Österås Ångsåg Varan 2:29

Kulturhistorisk värdering

Österängs Ångsåg benämns som fastigheten Varan 2:29 och är en avstyckad del av Gamlegården i Österäng som ligger beläget i Forshems socken, Götenes kommun i Västra Götaland. Den kombinerade ångsåg- och ångkvarnbyggnaden ägs i dag av Österängs Ångsågs ideella förening som även förvaltar fastigheten. Vid ankomst till Gamlegården öppnar landskapet upp sig och skogen som omsluter gårdens främre delar mynnar ut i åkermark, betesmark och odlingslandskap (a).

a. Skiss över Gamlegården (10/1 - 2022)

Orientering

Orienteringen fram till Österängs Ångsåg går via Forshemsvägen som sträcker sig mellan Österäng och Forshem. Från Österäng följer man Forshemsvägen söderut i 2,5 km till skylt höger mot Gamlegården. En grusväg slingrar sig fram genom kuperad skogsterräng och bitvis öppnare landskap. 1 km in på grusvägen ligger Gamlegården. Grusvägen antar en högersväng och man passerar avstyckade bostadshus längs vägen innan en gårdsbild öppnar upp sig i lätt kuperad terräng. Grusvägen går rakt igenom gården och delar in den i två delar.

Smedjan och snickeriet är den första byggnad man stöter på i gårdsbilden och ligger beläget till vänster om grusvägen. Längre bort längs vägen ser man Gamlegårdens ladugård och dess vagnslider där grusvägen delar sig i två riktningar mot norr och väster. Boningshuset ligger lägre ner i terrängen på samma sida som smedjan och är lätt skyddad av ett fåtal högre belägna träd och buskar. I höjd med smedjan ligger ångsågen på höger sida av grusvägen i angränsning till en anlagd damm. En mindre cirkelsågbyggnad ligger sydöst om sågen i direkt anslutning till skogsbrynet. Bakom ångsågen och dammen ligger ett virkesförråd placerat och längre ner på samma sida mellan vagnslidret och virkesförrådet ligger gårdens stallbyggnad som idag endast består av dess murade väggstomme.

Avgränsning

Det finns ytterligare byggnader inom Gamlegården men för denna värdering avgränsar jag mig till ångsågen och gårdsbilden närmast ångsågen. Värderingen kommer även att främst att beröra byggandens yttre som en del av den historiska kulturmiljön Gamlegården.

Beskrivning

Österängs Ångsåg och kvarnbyggnad är en rektangulär byggnad på omkring 17 x 12 meter och uppförd i två plan. Delar av första våningen och grunden är byggd i natursten (b-d) och i övrigt består byggandens stomme av en stående plankkonstruktion i furu som först bilats och sedan handhyvlats (Samtal med Erik Bergholtz 21/12–21). Byggandens fasad upp till gavelröstena är täckta med liggande furupanel i förvandring medan gavelröstena är täckta med stående okantad lockpanel (b-e).

Knutarna är täckta av bredare stående knutbrädor och fasaden är i sin helhet målad med falurödfärg med undantag för lagningar. De olika fasadernas är sannolikt målade i olika skeden varpå det är en stor skillnad mellan nyansen på de olika fasaderna (c). De olika lägena och väderstrecken gör också skillnad på nyansen samt att fasaden på byggandens norra sida har en grön beläggning. (e) Detta är sannolikt pga. vegetationen i anknäytning till dammen som historiskt anlades för driften av lokomobilen.

På byggandens norra fasad står ångbyggnadens avsmalnade skorsten som är murad i grovhuggen sten (e). Genom skorstenen leddes röken ut från lokomobilen som under sin användning stod placerad i anslutning till skorstenen inuti bygganden på första våningen.

Fönsterna runt om bygganden är i samma storlek och består av tvåluftsfönster som vardera är indelade i åtta små spröjsar (b-e). Fönsterkarmarna är gulmålade och fönsterfodren är figursågade och vitmålade. Runt om bygganden saknas det hela eller delar av fönsterfoder. I övrigt har bygganden ett antal portar, dörrar och luckor. Vissa av dessa har samma dörrfoder som fönsterna och de övriga är helt utan foder.

Taket består av ett sadeltak i hyvlad furu som är täckt med tvåkupigt lertegel med rödmålade vindskivor.

b. Gavel fasad mot väst (11/1–2022)

c. Fasad mot söder (11/1–2022)

d. Gavel fasad mot öst (11/1–2022)

e. Fasad mot norr (11/1–2022)

På den västra gaveln finns en påbyggnad med en centrerad port av två dörrblad. Dess fasad är täckt med stående okantad lockpanel samt ett sadeltak klätt med enkupigt lertegel. Även denna tillbyggnad är målad i falu rödfärg och harmoniserar med den övriga bygganden (b). Historiskt använde man denna byggnad till att koka grispotatis med hjälp av ångan från lokomobilen (Österängs Ångsågs ideell föreningsarkiv, Industriminnet i Götene kommun).

Byggnaden är en av Gamlegårdens förindustriella ekonomibyggnader och är oisolerad med undantag för en metallklädsel som täcker taket och delar av väggen i det utrymme där lokomobilen har varit placerad i byggnaden.

Historik

Österängs ångsåg var en del av Österängs egendom som grundades 1840–1845 av grevarna Hugo David Hamilton och hans son Bengt Hugo Arcibald Hamilton. Far och son Hamilton köpte in mark från Kronan samt ett flertal gårdar som ingick i Forshems socken. De slog ihop jordarna och lät sambruka dem vilket ledde till att Österängs egendom blev ett av Sveriges största jordbruk under 1800-talet. Österängs egendom skapades som ett svar på den svenska jordreformen under 1800-talet när de växande städernas behov av förnödenheter ökade och det svenska självhushållsbruket som bedrevs på de enskilda gårdarna var otillräckligt. (Bergholtz 2011, Historisk bakgrund). I samband med grundandet 1845 står även Gamlegården klar och fungerar som huvudgård i Österängs egendom fram till Nygården står klar 1851. På Gamlegården finns flera byggnader med funktioner så som såg, kvarn, snickeri och smedja och området benämns som ett teknikcentrum. Österängs egendom ligger i framkant inom jordbruket och blir 1850–1870 ett föregångsjordbruk genom deras användning av moderna metoder vilket uppmärksammas utanför Sveriges gränser. Det är sonen Bengt Hugo Arcibald som driver på förändringen och arbetar fram moderna metoder inom växtförädling, avel och mejerier. Sågen och smedjan förser gården med material så som smidd spik, spadar, plogar, virke samt sågspån som man lagrade is i vilket i sin tur gjorde att gårdens mjölk kunde förvaras längre. Den första sågen och kvarnen med okänd drift brinner ner omkring 1859–1860 vilket resulterar i att man 1860 bygger den nuvarande ångsågen/kvarnen på Gamlegården samtidigt som den tidigare smedjan rivs och en ny större smedja byggs mitt emot den nya ångsågen som tillsammans ska utgöra gårdens mekaniska verkstäder. Sågen i byggnaden är en flerbladig ramsåg med halvstativram där drivning skedde i toppen av ramen. (Bergholtz 2011, Jordbruksbolaget Österäng)

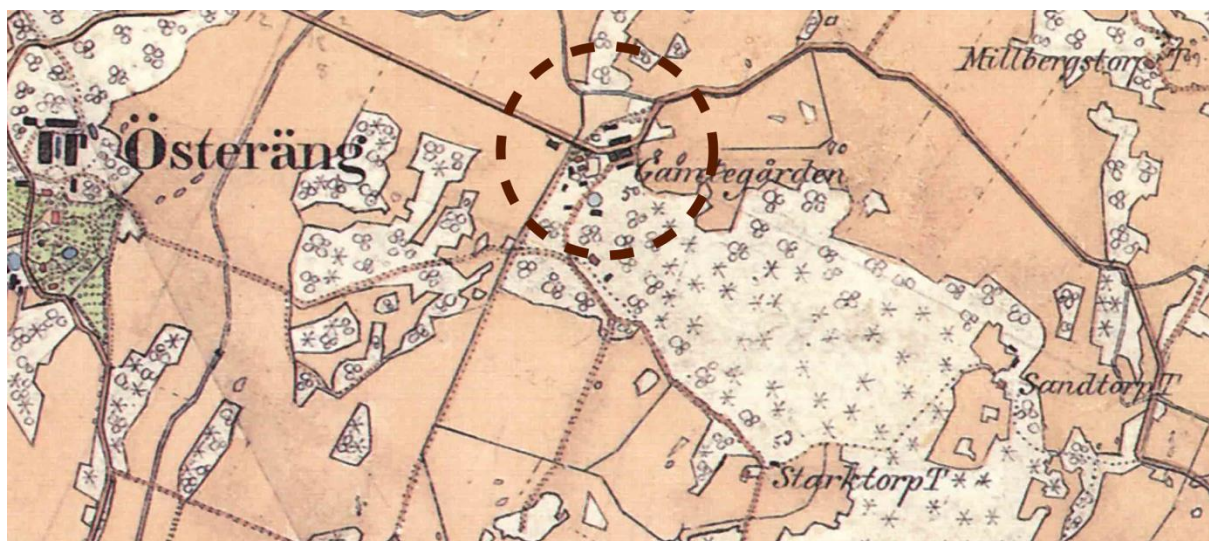
Ångsågen var lokomobildriven vilket betydde att sågen drevs av en ångmaskin som kunde förflyttas, det här var helt nytt för sin tid och innebar att sågen inte behövde vara placerad i närheten av ett vattendrag. Vattenkraft var i övriga Sverige den vanligaste drivkraften av såg och kvarn funktioner under den här perioden. Lokomobilen levererades i ett industripaket från Trollhättans mekaniska. Modellen var deras visningsexemplar och sågen med lokomobildrift hade en kapacitet att såga upp till 100 stockar per dag. Utöver sågen fanns det i sågbyggnaden även tre kvarnstenspar, en benstamp, en spånhyvel och ett kantverk som alla drevs av lokomobilen. Lokomobildriften kunde omkopplas till ångkvarnen som användes till malning av bland annat foder. Den första lokomobilen ersattes 1903 av en ny från Munktells Mekaniska Verkstad. (Samtal med Erik Bergholtz 21/12–21)

Ek var det primära trädslaget man sågade i ångsågen vilket är intressant ur ett historiskt perspektiv då yrkesförbudet mot ek sågning inte försvinner förens år 1864. I samtal med Erik Bergholtz (21/12–21) visar han på sågens dolda bokföring, där man inte kan se en redovisning över virket utan endast inköp och utgifter direkt kopplade till sågen, detta menar Erik är ett sätt att hålla staten utanför sågens verksamhet. De inköp och artiklar som däremot köps in till

sågen tyder på en omfattande verksamhet (Österängs Ångsågs ideell föreningsarkiv, Ångsågens bokföring 1871–1876, Ångverkets bokföring 1877–1884). Bokföringen från 1871 är från det skede när Jordbruksbolaget Österäng säljs och bildar aktiebolaget AB Österäng. 1884 finns det 1000 000 kubikfot fullt utvecklad skog för avverkning till sågen i Gamlegården och AB Österäng markområde kring sekelskiftet uppgår till omkring 33 km². (Bergholtz 2011, AB Österäng)

I sågen blockerar man eken och transporterar den med häst till Ugglebo hamn. Där lastas eken på skepp som kör den vidare till Göteborg för omlastning till England för att säljas som material till skeppstillverkning. Om detta skedde under yrkesförbudet mot ek sågning fortfarande gällde (upphör 1864) går inte att säga men mellan 1871 och 1900 exporterades sågat ekvirke till England.

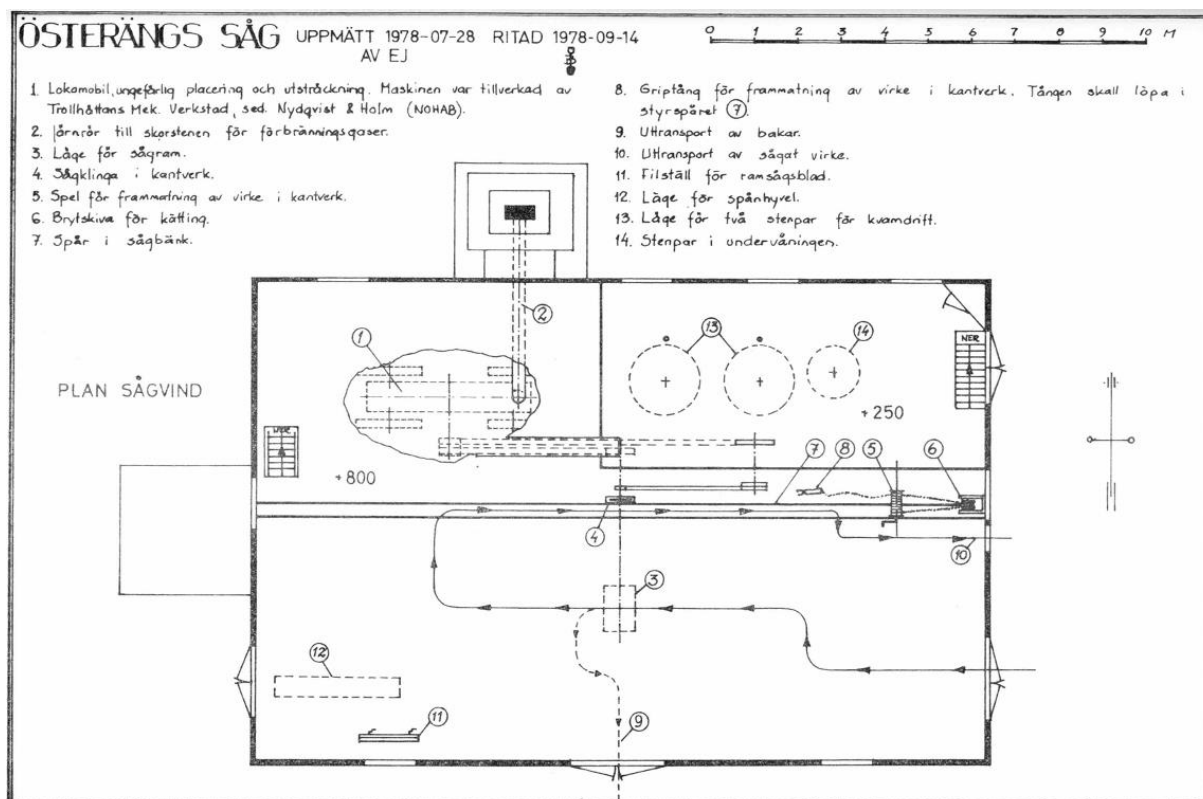
Runt sekelskiftet läggs sågverksamheten om till att bli en lokal såg för områdets och gårdens egna behov. 1940 är sågen utsliten och skrotas efter 80 års verksamhet. Lokomobilen finns inte kvar på Gamlegården utan är idag en del av Rubens maskinhistoriska samling i Götene, idag renoverad till ett bättre skick än nyskick. Sågningen på gården sker efter ångsågen av en cirkelsåg i en mindre byggnad uppförd bredvid ångsågsbygganden. Cirkelsågsbygganden är i dåligt skick men står på dess ursprungliga plats bredvid ångsågen än idag. Åren 1940–1941 markerar slutet på en era och den gamla smedjan samt snickeriet som omsörjt ångsågen och gården rivs. En ny kombinerad verkstadsbyggnad med snickeri, smedja och verkstad ersätter den gamla. AB Österäng upphör 1968 och på 1990-talet köps egendomen upp och Gamlegården styckas av. Den sista verksamheten upphör 1995 när man slutar att hyvla med fyrkutterhyveln och arbetet i sågen och snickeriet tar slut. År 2005 bildas Österängs Ångsäg ideella förening med mål att bevara och driva ångsågsbygganden. Föreningen köper det kommande året 2006 in ång- och kvarnbygganden samt stall, vagnslider, virkesförråd och den kringliggande marken vilket motsvarade cirka 1,8 ha (Samtal med Erik Bergholtz 21/12–21).

f. Ekonomisk karta upprättad 1877–1882 där Gamlegårdens gårdsbild visar på stor likhet med dagens gårdsbild (a).

De förändringar som skett historiskt inom Gamlegårdens bebyggelse har inte förändrat den huvudsakliga gårdsbilden och idag finns det stor likhet mellan den ursprungliga gårdsbilden och den nuvarande (Österängs Ångsågs ideell föreningsarkiv, Ekonomisk karta 1877–1882). Även ångsågsbygganden har stor likhet med sitt ursprungliga uppförande utvändigt.

Innan Österängs Ångsåg ideella förening köpte upp delar av Gamlegårdens byggnader stod byggnaderna obrukade under ett antal år och hade börjat förfalla. Föreningen har sedan köpet verkat för att bevara den historiska gårdsbilden som Gamlegården utgör med ytterligare mål att renovera Sveriges äldsta kvarvarande ångsågsbyggnad samt att främja utbildning och forskning inom området historiska bygg-, såg- och hantverkstekniker. Idag saknar bygganden dess tidigare bruksfunktioner men i en uppmätning gjord av Bengt Spade och Erik Julin från 1978 kan vi se hur såg- och kvarnfunktionerna var disponerade i byggnaden (Industriminnen i Götene kommun).

g. Uppmätning utförd 1978 av Bengt Spade och Erik Julin över såg- och kvarnfunktionerna i byggnaden.

Sedan 2006 har föreningen genomfört reparationer och restaureringar av Ångsågsbyggnaden i samarbete med Institutionen för kulturvård vid Göteborgs Universitet och Dacapo i Mariestad. Restaureringarna och renoveringarna som har utförts har utgått från en förundersökning av byggandens ursprungliga material och byggnadsteknik. Arbetet är utfört med samma typ av verktyg och teknik som ursprungligen användes, dessa nya tillägg i bygganden syns tydligt men ser ut som en naturlig del av bygganden och tillför ytterligare historiska lager till bygganden. En del av åtgärderna som utförts på bygganden är reparation av rötskadade delar i stolp- och takkonstruktionen, omläggning av takfallet, renovering och säkring av skorstenen efter att delar av den rasat, syllbyte och bottenstocks byte, fönsterrenovering, renovering av östra, norra och södra fasaden. Föreningen restaurerar och renoverar varsamt enligt de generella bestämmelser som anges i PBL. 3 kap 10§, dvs. "Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara" (Robertsson 2002, 60).

Kulturhistorisk värdering

I den kulturhistoriska värderingen utgår jag från den tidigare förundersökningen som utförts där bygganden och miljöns grundläggande historiska och beskrivande motiv har sammanställts. Vidare går jag nu in på grundmotiven i värderingen som är uppdelade i dokumentvärden och upplevelsevärden (Robertsson 2002, 49).

Dokumentvärden

Byggnaden i sitt enskilda sammanhang bär på byggnadstekniska- och byggnadshistoriska värden i och med att bygganden visar på hur en ekonomibyggnad i tiden uppförts i Västra Götaland och står som representant för tidens byggandskick inom den agrara småindustrin. Samtidigt är byggnaden en del av en större kulturhistoriskt sammanhang genom Gamlegården och Österängs egendom som var ett av Sveriges föregångsjordbruk med moderna metoder samt dåtidens teknikcentrum. Platsen med dess byggnader speglar historiskt både den agrara revolutionen och utvecklingen som skedde i Sverige men även det förindustriella samhället. Det gör att platsen bär på ett betydande teknik- och industrihistoriskt värde (Unnerbäck 2002, 70–71). I ett annat perspektiv speglar även bygganden och miljön hur människor levde, arbetade och brukade gården och marken innan, under och efter den agrara revolutionen och det förindustriella samhälle som berör området Gamlegården och Götenes kommun vilket visar på ett socialt- och samhällshistoriskt värde.

Ångsåsbyggnaden är en av Sveriges äldsta kvarvarande ångsåsbyggnader och utgör en tydlig skiljelinje inom såg och kvarndriften. Ångdriften som använts på gården genom den transportabla lokomobilen gjorde att sågar och kvarnar kunde förflyttas från de vattendrag som de tidigare drivits av och kunde därmed placeras mer fritt och oberoende inom gården. På Gamlegården är Ångsåsbygganden central och talar för ytterligare ett industrihistoriskt värde och ett samhällshistoriskt värde där bygdens historia och Sveriges utveckling sammanfaller på en och samma plats. Gamlegårdens byggnader är uppförda i olika samtida tekniker och stilar utifrån dess funktioner. Anläggningen var även en av de större i sitt slag och byggnadernas utformning återspeglar ett framgångsjordbruk där byggnadsstilen har arkitektoniska inslag i samtliga av dess byggnader vilket visar på arkitekturhistoriska värden.

Upplevelsevärden

Gården består idag i stort av den ursprungliga utformningen från 1800-talet vilket gör att upplevelsevärdet är betydande och det finns en stark koppling till historien där man genom arkivbilder och material lätt kan känna igen sig i gårdsbilden. Förståelsen som det medför pekar också på ett pedagogiskt värde där sammanhanget skapar en vidare kännedom om platsen. Gårdens sammansättning som miljö skapar ett miljövärde där byggnaderna var för sig inte innehåller samma information som den samlade gårdsbilden.

Ångsåsbygganden har brukats frekvent och sedan verksamheten upphört delvis restaurerats och lagats varsamt med likvärdiga material och tekniker utan att dölja ingreppen. De nya delarna lyfter fram byggandens patina och bygganden upplevs både som ett dokumentvärde och ett upplevelsevärde då bygganden förmedlar en upplevelse av åldrande och äldre kultur. När det kommer till autenticitet så är byggnadens invändiga inventarier som tidigare nämnt

flyttade eller delvis skrotade men utifrån bildmaterial från Österängs ångsågs ideella förening är byggandens utvändiga autenticitet hög. Ytterligare argument för byggnadens äkthet hittar vi i de åldrande materialens information om äldre byggnads- och hantverkstekniker (Robertsson 2020, 98). De restaureringarna och lagningarna som utförts med stor insikt i byggandens historia och bakgrund väljer jag att räkna in i äktheten som en del av byggnadens liv.

Andra motiv som kan vävas in i värderingen är kvaliteten på bygganden, rent hantverksmässigt men även utseendemässigt. (Unnerbäck 2002, 97) Bygganden är av god kvalitet med utgångspunkt i att det är en uppförd ekonomibyggnad. Utformningen, skicket samt materialet är inte uppfört i hast utan är genomtänkt utformad för byggandens funktioner och för att hålla genom tiden vilket 80 år av bruk vittnar om. Med det sagt så ska man komma ihåg att det är en ekonomibyggnad där hållbarheten och utformningen har ekonomiska begränsningar och trots detta så har tid lagts på bland annat spröjsade fönster och snickerier på dörrar- och fönsterfoder. Virket som valts till byggandens olika byggnadsdelar verkar hålla jämn god kvalitet och verktygsspår samt synliga tekniker berättar om hur hantverkarna gått tillväga.

Konsekvenser av värderingen

Ångsågsbygganden och gårdsmiljön Gamlegården är skyddsvärda. I rapporten Agrar småindustri i Västra Götaland från 2006 bedöms Österängs ångsåg och kvarnbyggnad som ett första prioritetens objekt värt att bevara med motiveringen:

Prioritet 1: anläggningar där *både* betydande historiska egenskaper *och* kulturella värden kan identifieras, det vill säga sådana anläggningar som har naturliga förutsättningar att kunna utvecklas till besöksmål – eller som redan är det – och/eller där en fortsatt eller förändrad drift har goda förutsättningar att realiseras. (Bergman et al. 2006, 11)

Österängs ångsågs ideella förening bevarar byggnaderna och gårdsmiljön samt restaurerar Ångsågsbygganden. Ångsågen eller de övriga byggnaderna inkluderas inte i något lagskydd eller kommunens riksintresse men Österängs ångsåg- och ångkvarn finns sedan 2008 med i Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister över det byggda kulturarvet. Föreningens mål är på sikt att återställa samtliga byggnader och skapa ett levande arbetslivsmuseum. Föreningen har med stort engagemang investerat i miljön och ytterligare skydd är idag inte relevant. Om hända kan lagskydd genom byggnadsminne bli relevant om föreningen upphör. Byggnaderna besitter var för sig och som helhet ett viktigt kulturhistoriskt sammanhang. De finns tydliga spår av agrar och mekanisk utveckling som ryms inom ramen för lagen om vad ett byggnadsminne ska vara:

Lag (1960:690) om byggnadsminnen:

1 § *Byggnad som bevarar egenarten hos gången tids byggnadsskick eller minnet av historiskt betydelsefull händelse och som med hänsyn därtill är att anse som synnerligen märklig, må av länsstyrelsen förklaras för byggnadsminne.*

Men i nutid så utgör Österängs ideella förening med dess engagemang och mål ett gott ägarskydd.

Jag anser att miljön kring ångsågsbygganden förmedlar en tydlig berättelse om hur jordbruket utvecklades under 1800-talet. Den agrara revolutionen ligger som grund för den mekaniska och det förindustriella samhället. Jordbruksutvecklingen som genom nya redskap, växter, avelstekniker, nya sätt att bruka jorden och bland annat jordskiften var en förutsättning för det industrilära genombrötet. Miljön Gamlegården speglar hela denna utveckling där varje byggnad representerar en del av historien och är en del av det moderna jordbruket i Götenes kommun. Att Ångsågen var den första av sitt slag i Skaraborgsregionen talar även det för ett betydande värde samt att den idag är Sveriges äldsta bevarade ångsågsbyggand. Den i stort oförändrade gårdsbilden har en stark anknytning till historien där det finns ett stort igenkänningsvärde som är en viktig komponent i föreningens arbete mot att skapa ett levande arbetslivsmuseum.

Utveckling

Förslag för att på sikt nå målet om ett levande arbetslivsmuseum är att upprätta nya samarbeten med Göteborgs Universitet och institutionen för kulturvård som i Mariestad utbildar elever inom byggnadshantverk, trädgårdshantverk och landskapsvård. Samarbetet kunde fungera som ett utbildningssyfte där eleverna praktisk kan öva de hantverkstekniker som de lär sig på skolan i ett verkligt sammanhang som skapar vidare förståelse för hantverket under handledning. De kan även studera äldre tekniker på plats, odla och bruka jorden, öva att göra inventeringar, dokumentationer och uppmätningar som kan bidra till gårdens utbildningsmaterial och vidare kunskapsspridning. Gårdsytan skulle kunna hållas öppen genom tex slätter och övrig landskapsvård. Träd, markvegetation och sly täcker idag delar av den historiskt öppna gårdsbilden. Den ökade växtligheten kring dammen skapar tex en beläggning på Ångsågens norra fasad, detta skulle kunna hindras genom att röja upp kring byggnaderna.

En ytterligare samarbetspartner skulle kunna vara Dacapos yrkeshögskola i Mariestad som utbildar fönsterhantverkare inom traditionellt hantverk och kulturmålare.

Källförteckning

Skriftliga källor:

Bergholtz, Erik (2011). *Österängs Ångsåg/Kvarn: En historisk återblick över Österängs egendom*. Götene

Bergman, L, Hansen, A, Hellman, H, Lagerqvist, B, Widmark, D & Åkerberg, M. (2006). *Agrar småindustri i Västra Götaland: Översikt och prioritering av landsbygdens små industrier*. Västra Götalandsregionen: Forsviks industriminnen, Uppdragsverksamheten 2006:6 Västarvet

Edman, Victor (1999). *En svensk restaureringstradition: tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*. Diss. Stockholm: Tekn. högsk., 1999

Lantmäteriet
<https://minkarta.lantmateriet.se/>

Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister
<https://bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/anlaggning/visaHistorik.raa?anlaggningId=21000001058020&page=historik&visaHistorik=true>

Riksantikvarieämbetet, Kringla
<https://kringla.nu/kringla/objekt;jsessionid=E260A7246F293922F1E1A36E151E4DE3?referens=raa/bbr/21000001058381>

Robertsson, Stig (2003). *Fem pelare: en vägledning för god byggnadsvård*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetet

Sveriges riksdag - Lag (1960:690) om byggnadsminnen

https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1960690om-byggnadsminnen_sfs-1960-690

Unnerbäck, R. Axel
(2002). *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetets förl.

Österängs Ångsåg ideell förening
<http://www.angsag.se/Historik/default2.html>

Otryckta källor:

Österängs Ångsågs ideell föreningsarkiv
- Ångsågens bokföring, 1871–1876
- Ångverkets bokföring 1877–1884
- Ekonomisk karta 1877–1882
- Industriminnen i Götene kommun, Utdrag ur en inventering utförd 1978 av Bengt Spade och Erik Julin

Muntliga källor:

Bergholtz, Erik; ordförande i Österängs Ångsåg ideell förening. 2021. Samtal 21 december.

Fotografier och bilder:

Österängs Ångsågs ideell föreningsarkiv
- Gamlegården. Österängs ångsåg/ångkvarn, virkesförrådet och dammen år 1934.

Övriga fotografier och skisser är gjorda och tagna av mig.